УДК 821.512.145

Л.Р. Надыршина

1930 ЕЛЛАР ТАТАР ПОЭМАСЫНЫҢ ТЕМАТИК ҺӘМ СӘНГАТИ ТӨРЛЕЛЕГЕ

В условиях революционных потрясений 1917 года татарская поэма поменяла векторы развития, проложенные в начале века, в период ускоренного развития национальной словесности: национальный идеал сменяется социалистическим, доминантой в структуре поэм становится противопоставление старого и зарождающего миров, активизируются поиски в области формы, лирическая поэма уступает место лирико-публицистической и др. При этом жанр поэмы в этот противоречивый период развивается не однолинейно: наряду с поэмами, созданными в рамках социалистических канонов, существуют и так называемые периферийные произведения, характеризующиеся усилением позиции романтического мировоззрения, тяготения к лиризации и философизации, актуализацией национальных, например, фольклорных, традиций. В статье проанализированы некоторые из таких поэм («Алсу», «Мәхәббәт тәүбәсе» («Исповедь любви») Х. Такташа, «Хат ташучы» (Письмоносец») М. Джалиля, «Ант» («Клятва») Х. Туфана, «Флейталар» («Флейты»), «Дала һәм кеше» («Степь и человек») А. Файзи, «Пар ат» («Пара гнедых») С. Хакима) и выделены ключевые тенденции в развитии жанра.

Ключевые слова: татарская литература, советская литература, поэма, жанр, жанровая трансформация.

In the conditions of the revolutionary upheavals of 1917 the Tatar poem changed the vectors of development laid at the beginning of the century during the period of accelerated development of national literature: the national ideal is replaced by a socialist one, the opposition of the old and nascent worlds becomes dominant in the structure of poems, searches in the field of form are being authorized, the lyrical poem gives way to the lyric-journalistic, etc. At the same time, the genre of the poem in this controversial period does not develop in a linear way: along with poems created within the framework of socialist canons there are also so-called peripheral works characterized by an increased position of the romantic worldview, a tendency towards lyricization and philosophization and the actualization of national, for example folklore, traditions. The article analyzes some of these poems (“Alsou”, “Confession of Love” by H. Taktash, “The Letter Bearer” by M. Jalil, “The oath” by H. Tufan, “Flutes”, “Steppe and Man” by A. Faizi, “Childhood of the Poet” by S. Hakim) and highlights key trends in the development of the genre.

Keywords: Tatar literature, Soviet literature, poem, genre, genre transformation.

1917 елгы вакыйгалар нәтиҗәсендә туган үзгәрешләр, әдәбиятны идеология коралы итеп карау, аның сәяси басымга дучар булуы милли сүз сәнгатенең гомуми барышын тамырдан үзгәртә. Күпгасырлык әдәби традицияләргә нигезләнеп үскән һәм XX йөз башында формалашып җитеп, кыска гына вакыт аралыгында татар сүз сәнгатенең яңарыш процессында әйдәп баручы жанрларның берсенә

әйләнгән татар поэмасы да яңа иҗтимагый-мәдәни вазгыять кысаларында үзгә үсеш сукмакларын барларга мәҗбүр була. «Инкыйлабка кадәрге мәдәниятнең «буржуаз» билгеләмәсе белән тамгалануы, әдәбиятның сыйнфыйлык һәм партиялелек принципларына нигезләнүе» [4: 146] сәбәпле, XX йөз башы татар әдәбиятында поэма жанрының формалашу һәм үсеш процессында әйдәп баручылардан булган Ф. Ибраһимов, Б. Мирзанов, Г. Сөнгати кебек шагыйрьләрнең модернистик юнәлешле әсәрләре онытылуга дучар ителә, Ф. Бурнаш, Н. Исәнбәт, М. Гафури һ. б. әдипләр исә иҗат мәсләген үзгәртергә мәҗбүр була.

Яңа вазгыятьнең беренче елларында поэма жанрындагы үзгәрешләр, нигездә, аңа кадәр формалашкан жанр-стиль хасиятләреннән артык читкә чыкмыйча, эчтәлеккә идеологик мотив кертеп җибәрү рәвешендә барса (мәсәлән, Ф. Бурнашның инкыйлабтан соң берничә елда язылган күпсанлы поэмалары моңа мисал була ала), 1920 елларның урталарында инде чор таләп иткән публицистик-патетик рухлы поэмалар беренче планга чыга.

Идеологик кануннарга буйсыну, әдәби традицияләрдән баш тарту, миллилектән ваз кичү кебек сыйфатлар, әлбәттә, жанрның эчтәлек һәм сәнгатьчә эшләнешендә нык чагыла: аларда социализмга дан җырлау, киләчәккә өмет, сыйнфый дошманга нәфрәт һ. б. мотивлар өстенлек итә. Шул ук вакытта, бу чор сүз сәнгатенә тулаем хас булганча, татар лиро-эпикасында да рәсми сүз сәнгатенә параллель рәвештә соцреализм кысаларын читләтеп үтәргә омтылып иҗат ителгән әдәби үрнәкләр күренә башлый. Бу исә, үз чиратында, тарихи-революцион тематикадан баш тартып, романтик эчтәлеккә һәм лиризмга йөз белән борылу, милли әдәби һәм фольклор традицияләрен яңарту, ил, халык һәм яшәеш турындагы фәлсәфи уйлануларга урын бирү рәвешендә чагылыш таба. Мәсәлән, «1920 еллар татар шигъриятендә шигырь төзелеше, поэтика өлкәсендәге эзләнүләрнең нигезен салган» [5: 167] Һ. Такташ поэмаларына 1920 елларның урталарында ук инде матурлык эзләү темасы килеп керә. Әйтик, шушы дулкында иҗат ителгән «Мәхәббәт тәүбәсе» (1927) әсәрендә сюжет катламын барлыкка китергән Зөбәйдә һәм Мәхмүтнең сөю тарихы романтик эчтәлекле лирик чигенешләр белән тыгыз үрелеп килә. Поэманың лирик тармагын барлыкка китергән бу өзекләр яшьлек (Яшьлек, / Гомрең кыска синең, / Шундый кыска булып тоела, / Кичен чәчәк аткан була, / Ә таңында инде коела... [6: 186]), мәхәббәт (Мәхәббәт / Ул – үзе иске нәрсә, / Ләкин / Һәрбер йөрәк аны яңарта, / Тиле яшьлек ярты гомрен бирә / Аның хисе белән янарга... [6: 186] һәм акыл (Тәүбә иттем ул эшләрдән, / Азгын күңел күпкә басылды, / Ирке чикләнмәгән йөрәгемә / Башлык итеп куйдым гакылны [6: 186], ана булу (Ана – / Бөек исем, / Нәрсә җитә ана булуга! / Хатыннарның бөтен матурлыгы, / Бөтен күрке ана булуда... [6: 186] гүзәллеге хакында татар укучысы әлегә кадәр яттан сөйләп килгән тирән мәгънәле, тыгыз фикерле фәлсәфи сөземтәләр рәвешен ала. Яшьлек

елларының тиз үтүчәнлеген искәрткән рефрен строфалар, кабатлана-тирәнәя килеп, гомумән, вакыт агышы, яшәештә һәр нәрсәнең чиге булуы турындагы уйлануларга җирлек әзерли. Гомумән, «тиз уза торган яшьлек, гүзәл мәхәббәт, тормышка җиңел карау, ялгызлык, ятимлек темалары, үзара тоташып, катлаулы, симфоник табигатьле структура барлыкка китерә» [10: 214].

Шул рәвешле, әлеге чорда күпчелек поэмаларда хөкем сөргән революцион һәм публицистик пафослылыктан читкә китеп, бу әсәрендә Һ. Такташ төп героиняның күңел кичерешләрен һәм хикәяләүче-авторның лирик монологларын үз эченә алган лирик башлангычны беренче планга чыгара. Совет әдәбиятының шушы дәверендә кануни булган иҗат принципларыннан – геройларның социаль портретларын җентекләп торгызудан, иҗтимагый мәнфәгатьләрнең шәхси омтылышлардан өстенрәк булуын раслаудан, конфликт ясалмалылыгыннан, яңа җәмгыять идеалларына туры килмәгән геройларны кискен тәнкыйтьләүдән баш тартып, шагыйрь бөтен игътибарын Зөбәйдәнең рухи кичерешләренә юнәлдерә, өзелеп ярату, ышанган кешесенең хыянәтеннән газаплану, ана булу бәхете һәм шуңа бәйле үзгә бер сабырлык, тынычлыкка ирешү кебек хисләр дулкынында тибрәлгән гап-гади кызның күңел дөньясын бу чор әдәбиятында үзәктә торган бөек түзелеш, көрәш идеяләре белән бер югарылыкка күтәрә.

Һ. Такташның «Алсу» (1929) әсәре да чор поэмаларында өстенлек алган эпиклаштыру тенденциясеннән читтә тора: поэма үзәгендә – автор тарафыннан «поэтик идеальләштерелгән, мәрхәмәтлелек һәм гармония нуры белән өртелгән» [2: 51] яшь кыз – гүзәл яшьлекнең үзе кебек күзалланган Алсу образы. Әсәрнең беренче карашка таркау тоелган лирик сюжетын рефрен юлларда кабатланган портрет тексты бер үзәккә җыя: Үзе матур, / Үзе сөйкемле, / Үзе усал, / Үзе болай бер дә / Усал түгел кебек шикелле... [6: 247]. Алсу образы совет чынбарлыгы белән генә чикләнмәгән, бәлки үзенең рухи дөньясы, эмоциональ-психологик кичерешләре, яшьлеккә хас ихласлыгы, гамьсезлеге белән теләсә кайсы чор укучысына таныш, якын образ буларак кабул ителә – әсәрнең, вакыт чикләрен үтеп, классик әдәби ядкәрләрнең берсенә әверелү сере дә әнә шунда.

Шул рәвешле, Һ. Такташ иҗатында совет чоры татар поэмасын идеологик кысалардан чыгару лириклаштыру, классик романтизм принципларын яңарту, мәңгелек темаларны фәлсәфи тирәнлектә ачу аша тормышка ашырыла, шагыйрьнең эчтәлек һәм форма өлкәсендәге эзләнүләре татар әдәбиятын югары кимәлдә иҗат ителгән лиро-эпик үрнәкләр белән баета.

1930 еллар шигъриятенең идеологик киртәләрне читләтеп үтәргә омтылышының тагын бер чагылышы – милли традицияләрне яңарту. Нигездә, бу – фольклор мотивларына мөрәҗәгать итү рәвешендә бара. Лирикада – Х. Туфан, Ә. Ерикәй, Ә. Фәйзи, М. Җәлил һ. б. иҗатында аеруча киң чагылыш тапкан әлеге үзенчәлек лиро-эпик әдәбиятка да сыйфат үзгәрешләре алып килә. Ш. Маннурның «Чиккән сөлге»

(1928), «Безнең авыл егете» (1941), М. Җәлилнең «Хат ташучы» (1938) кебек поэмалары – шуның ачык мисалы. Әйтик, һәркемгә таныш «Хат ташучы» поэмасында совет чоры әсәрләренә тулаем хас идеологик сызык (яшь белгечләрнең көндәлек хезмәте, социалистик төзелешкә керткән өлешен тасвирлаган сюжет линиясе) төп геройларның мәхәббәт тарихы белән тыгыз үрелеп-керешеп китә. Һәм әйтергә кирәк, романтик канат әсәрнең иң зур уңышы булып чыга да: совет чынбарлыгының схематик сурәте, шаблон вакыйгалар каһарманнарның бай күңел кичерешләре фонында бөтенләй тоныкланып кала.

Поэманың күп өлешен җыр текстлары алып тора. Татар халкының күпчелеккә мәгълүм җырларын яңарту һәм текстның шактый зур катламын халык җырлары тибында стильләштерү әсәрне үзенә хас бер көй-аһәң, музыкальлек белән баета.

Шул рәвешле, гашыйк яшьләрнең хисләрен ачып бирүгә буйсындырылган күпләгән сурәтләү чаралары, поэтик образлылык, күпсанлы эчке монологлар һәм җыр текстлары әсәр романтикасын көчәйтә, лириклаштыру тенденциясен нигезли. Кайнап торган яшәеш-хәят авазы буларак укылган күптавышлылык нинди генә иҗтимагый-сәяси вазгыятьтә, тарихның кайсы гына борылмаларында да яшәүнең дәвам итүе, кешелекне матурлыкка сизгерлек, сөйгән ярны, илне, тормышны ярату саклап калачагы турында уйландыра. Хикәяләүче-автор тавышы әнә шушы хакыйкатьне ассызыклап-раслап куя: Таң йолдызы төсле, яшьлек белән / Бергә туа сөю тойгысы. / Тормышыңа синең җан бирә ул, / Син үзең дә аны тоймыйсың. / Мин әйтәлмим: «Яшьлек үтте», – диеп, / Мин әйтәлмим: «Сөю бетте», – дип. / Бу йөрәктә сүнмәс ялкын калды, / Аны яшьлек шулай итте бит! [3: 199].

XX йөз башы татар лиро-эпикасында барган эчтәлек һәм форма өлкәсендәге эзләнүләр, модернистик тәҗрибәләр инкыйлабтан соң киселеп-югалып калса да, иҗат иреге кысылып, язучы-шагыйрьләр ясалма бер схемага нигезләнгән, бик чикләнгән эчтәлекле әсәрләр иҗат итәргә мәҗбүр булса да, совет әдәбияты берьяклы әсәрләрдән генә гыйбарәт, әдәби экспериментлардан азат дип әйтү, әлбәттә, дөреслеккә хилафлык китерү булыр иде. Рәсми идеологиягә буйсынган әсәрләр янәшәсендә күпкатламлы текст рәвешендә иҗат ителгән, хакыйкатьне яшерен эчтәлек аша ачып биргән үрнәкләр дә урын ала. Еш кына мондый «кысадан чыккан» әсәрләр җәмгыятьтә зур резонанс тудыра һәм, кагыйдә буларак, иҗат әһелен фаҗигалы язмышка дучар итә. Х. Туфанның «Ант» (1933) поэмасы – шуның мисалы. 1920 елларда әле революцион идеяләргә хилафлык китермәстәй лиро-эпик әсәрләр («Татарстанда», 1925; «Еллар итәгендә», 1925 һ. б.) иҗат иткән шагыйрь бу әсәрендә инде, идеологик нигезгә утыртылган дөнья сурәтеннән ваз кичеп, совет чынбарлыгының чын йөзен ачып бирә, мәңгелек кыйммәтләр турында уйлану юлына чыга.

Поэмада яктыртылган тарихи вакыйгалар яшерен эчтәлек белән тулыландырылып, коммунистик җәмгыятьнең асылын ачып бирә, катлаулы интертекстуаль бәйләнешләр исә тирән фәлсәфи

гомумиләштерүләр ясау мөмкинлеге тудыра. Мәсәлән, яшәешнең асылына төшенергә тырышып та, үзләренең көчсезлеген аңлаган Хәйям һәм Әбүгалисина кебек атаклы акыл ияләрен шушы яшәешне үзгәртергә тырышкан Маркс, Ленин кебек шәхесләр белән чагыштыру коммунистик идеологиянең коры сүз, буш патетика икәнен аңларга мөмкинлек бирә. Җәмгыятьне капма-каршы ике сыйныфка бүлү, «уңнар» һәм «суллар» тартышы да, автор раславынча, уйлап чыгарылган нәрсәдән гайре башка бер әйбер түгел. Әсәрдәге сүз сөрешеннән аңлашылганча, махсус тудырылган мондый каршылык яшәешнең гомуми кануннарына, катгый кысаларда яшәтү мөмкин булмаган кеше табигатенә һич сыеша алмый: Кайберәүләрдә хәзер ике мин бар, / Дигән идең, Такташ, / Тиң моңар: / «Кайберәүләрдә хәзер өчәү ул», – дип, / Бер искәрмә кертик без, туган... [7: 139].

Поэманың эчтәлеге күпсанлы ассоциатив-символик образлар аша тыгызланып, интеллектуаль укучыга аталган мәгънә катламнары күбәя, тирәнәя бара. Яшәеш караңгылыгын, чор фаҗигасын ачкан төн образы аша автор тоталитар системаның беркемне дә аямаячагын раслап бирсә (…Шул, үзенең / Озын хезмәтен үтәп, / Кемгә – мунча, / Кемгә – төрмә, – төн үтә... [7: 149]), Домна бабай авызыннан яңгыратылган әкият тексты – Нинин батыр турындагы бәян аша коммунистларның властька килүләренә һәм Гражданнар сугышына мөнәсәбәтен җиткерә (Ничек Нинин / Һәм җиде егет килеп, / Унҗиде мең ярлыга / Кылыч бирер... / «Ничек итеп / Унҗиде мең янарал / Унҗиде мең ярлыга / Сугыш ачар... [7: 148–149]), кояш, кобра, «кара мыек» образлары исә совет әдәбиятында Ф. Ницшеның «гадәттән тыш кеше» турындагы теориясенә туры килердәй итеп сурәтләнгән Сталин турындагы мифны җимерүгә хезмәт итә: Син ренегат, / Безгә таныш елан: / Безнең олы юлбашчыбызның / Шалашында яттың, өмет итеп / Буарга җай булмасмылыкны... / Син ренегат, / Күптән таныш кобра: / Тәүбә итеп ничә йөз тапкыр / ЦИКа тирәсендә шуыштың син... / Һәм ахырда / Кировны чактың... [7: 152].

Аерым лирик чигенешләрдә турыдан-туры татар халкының фаҗигалы язмышы турындагы сызлану үзәккә чыга. Үзен ата-бабалар хәтерен саклаучы дип таныган лирик субъект (Йөрәгемдә ята / Мең бабамның / Миллион еллык шатлык һәм зары... [7: 14]) милләтнең гасырлар буе изелеп яшәргә мәҗбүр булуын ассызыклый (Гүргә кереп яткан / Минем бабай, / Үз токымына / Мирас калдырып... / Ә мирасы... / Йөз гасырлык сагыш, / Буын-буын изелү кайгысы... [7: 141]). Текстка кертелгән җыр өзекләре дә татар халкының рухи һәм сәяси ирексезлектән туган бәхетсезлеге турында: Көн кояшлы, төн айлы да, / Бәхтем кара булган ла дип; / Богау алтын булса да шул, / Богау инде богаула дип... [7: 142].

Сәяси вазгыять һәм аның турыдан-туры шәхес һәм милләт язмышына йогынтысы хакында фикерләү яшәешнең экзистенциаль асылы турындагы фәлсәфи уйлануларга кадәр үстерелә. Икенче бүлеккә эпиграф итеп сайланган Сталин сүзләре дә шуңа ишарә итә:

...Дөнья борын-борыннан шулай төзелеп килде... [7: 140]. Юлбашчының сәяси чыгышыннан «өзеп» алынган бу гыйбарә тарихның кабатлануы, системаның һәрвакыт шәхеснең ирегеннән буу хисабына ныгуы хакында искәртү кебек укыла, гомумән, бәхетле җәмгыять төзү идеясенең тормышка ашмаслыгын тоемлау, язмыш каршында көчсезлекне аңлау әсәрнең лейтмотивына әйләнә. Шул рәвешле, текстның катлаулы структурасы, күпсанлы интертекстуаль бәйләнешләр, төп иҗат принцибы итеп сайланган шартлылык, дәшми калу һәм әйтеп бетермәү кебек стилистик алымнар поэманың фәлсәфи куәтен тагын да көчәйтә, яңадан-яңа фикер катламнарын эзләргә этәрә.

Төп вакыйгаларга янәшә килгән яшерен эчтәлек катламы Ә. Фәйзи поэмаларының да характерлы сыйфаты булып тора. Әйтик, автор үзе билгеләгәнчә, «вак буржуаз романтизмын – революциянең героик көндәлегенә, төшенкелек флейталарын революциянең яшәү һәм җиңү гөрелтесенә алыштырган таза йөрәкле интеллигенциягә багышланган», лирик геройның эчке монологы рәвешендә иҗат ителгән «Флейталар» (1933) поэмасы инкыйлаб дулкыннарын аерым шәхеснең күңел тетрәнүләре, психологик халәт күчешләре аша ачып бирүе белән үзенчәлекле. Мәсәлән, әсәрнең беренче өлешендәге яңа, әлегә таныш булмаган яшәешне аңлый алмаудан гаҗизләнү, өметне һәм тормыш мәгънәсен югалту мотивлары поэманың башламын экзистенциаль укылышка көйли: Яшьлегемне, дуслар, яшьлегемне, / Яшьлегемне җуйдым! / Минем өстән узды – яшьлек түгел, / Явар-яумас болыт. / Ә мин калдым кырда ялгыз... Чакрым / Баганасы булып. / Мин югалттым яшәү мәгънәсен – / Шушы көе, ялгыз... [9: 98]. Бу сызланулы халәт үстерелә килеп, яшь геройның революцион көрәштә абыйсы һәлак булуы турында хәбәр иткән хат алуы мизгелендә үзенең иң югары ноктасына җитә. Патетик эчтәлекле әлеге хатта якты киләчәк өчен җаныңны корбан итү, ил, халык өчен яшәү идеясе калка, яшь буынны да шуңа өндәү үзәктә тора. Хатны укыганнан соң, экзистенциаль халәт яшәү мәгънәсен аңлау, үз максатыңны билгеләү белән алмашына – бу күчеш поэмада яңадан туу мотивы аша җиткерелә (герой «Мин яңадан тудым» дип игълан итә), егетнең психологик кичерешләре дә капма-каршыга үзгәрә: Мин яшисем килә, моңа хәтле / Һич килмәгән кебек! / Мин шат... Бүген үкенеч игәве / Йөрәгемне кырмый. / Мин шат... Бүген үлүемне түгел, / Тууымны җырлыйм [9: 102].

Поэманың фәлсәфи катламында үзәктә торган яшәү мәгънәсе турындагы уйланулар, күренгәнчә, идеологик яссылыкта карала, үзең өчен гомер итүнең дөрес түгеллеге кире каккысыз хакыйкать итеп танылa (Мин – тилелек даһие – ертышканмын / Үз яшьлегемне яклап.../ Болай булгач, мин кем?.. Яңа нәсел / Эчендә мин – тутык... / Мин – ятышсыз чорга..., [9: 101]), ялгызлык, читләшү мотивлары шәхеснең үзен җәмгыятьнең, тарихи барышның бер өлеше итеп каравы белән алышына: Яраларны мин яшермим, дуслар. / Яшерәсем килми... / Авыруын яшергән үлә, диләр, / Мин үләсем

килми... / Мин бәйлисем килә сезнең белән / Калган гомерем җебен [9: 101].

Динамикада бирелгән эмоциональ күчешләр һәрвакыт флейта көе белән үрелеп бара: геройның психологик кичерешләренә бәйле, флейталар нидер сагынып көйли, иңри, нервылана, кабалана һәм, ахыр чиктә, тына: Флейталар иңрәп тына, узган / Гомер кебек чыңлап... / Алар тына, минем даулы йөрәгем / Симфониясен тыңлап... [9: 108]. Шул рәвешле, флейта көе тормыш мәгънәсен, үз асылыңны эзләү, яшәүнең чиклелеге, инкыйлабның кеше күңелендәге гамьне юкка чыгаруы кебек фәлсәфи мотивларны бер төенгә туплаган катлаулы образга әйләнә.

«Дала һәм кеше» (1936) поэмасында да җәмгыятьтәге үзгәрешләрне символик яссылыкта аңлату, яшерен катламнар аша хакыйкатькә ишарә итү күзәтелә. Әсәрнең төп вакыйгалар катламын барлыкка китергән кәрван юлы турында хикәяләү өлешен яшәеш кануннары хакында уйланулар белән бәйле лирик-фәлсәфи катлам тулыландырып килә, һәм поэманың үзәгендә торган вакыйгалар символик яссылыкта кабул ителә башлый. Шул рәвешле, кәрван – җәмгыять булып аңлашыла, ә юлчыларны коры далада көткән кыенлыклар кешелекне сагалаган авырлыкларга ишарә кебек укыла, дала исә сынау тулы яшәешнең үзе рәвешендә аңлана: Ком даласы. Эссе. Борчый торган / Бимазалы тынлык. / Ат һәм кешенең һәр адымыннан / Ясак сорый комлык [8: 278]. Кешелекнең бару юлы җиңел түгел, аны һәрвакыт сынау сагалый, хәят корбан сорый, һәм бу мәңге шулай булган – әсәрдәге фәлсәфи катлам әнә шушы идеяне үзәккә куя: Үз өстендә дала мең-мең еллар / Күп кешеләр күргән. / Алар аңа я су түләгән, / Йә гомерен биргән [8: 279].

Идеологик контексттан азат булмаса да (текстта феодаль җәмгыятьнең камил булмавына кат-кат ишарәләү, текстның рәсми патетика рухында тәмамлануы һ. б. шуңа дәлил), поэманың төрлечә укыла-аңлана ала торган ачык текст буларак уйлануы, күпсанлы ассоциатив-шартлы мәгънә бәйләнешләре табылу аны соцреалистик кануннардан читләшкән, жанр үсешен һәм гомумән татар әдәбиятын баеткан үрнәкләр рәтендә карарга мөмкинлек бирә.

Яшәешнең асылын аңларга омтылу, чынбарлыкны идеологик булмаган чаралар ярдәмендә гәүдәләндерү мөмкинлекләрен эзләү – С. Хәкимнең Тукай образын үзәккә куеп язган поэмаларына да хас үзенчәлек. Аның «Пар ат» (1938–1939) поэмасы Тукай образын лиро-эпик жанрда ачкан беренче үрнәк булып тора. Лирик геройның шәхси кичерешләрен үзәккә куеп, эчтәлеге, нигездә, Тукайны данлау-патетика белән бәйле булган лирик әсәрләрдән аермалы буларак, С. Хәким әсәрендә поэманың жанр хасиятләре татарның бөек шагыйрен детальлерәк сурәтләргә, аның язмышын халык тарихы белән янәшәлектә ачарга мөмкинлек бирә. Тукайның үз иҗаты белән интертекстуаль бәйләнешләр исә шагыйрь иҗаты һәм үз чоры совет әдәбияты арасында параллельләр табарга ярдәм итә. Шул ук

вакытта әле автор идеологик кысалардан артык читкә дә китә алмый: ул, чор таләп иткәнчә, Тукай иҗатының халыкчанлыгына һәм иҗтимагый әһәмиятенә ныграк игътибар бирә, аны «халык җырчысы» дип атый, ярлылар мәнфәгатен кайгыртучы буларак ача (Йөрәгенә җыеп ярлыларның / Аһ-зарларын, сагыш-моңнарын, / Пар атында шагыйрь уйлап барган / Алар турындагы җырларын [11: 146]), яңа социалистик җәмгыятькә дан җырлау, иске һәм яңа тормышны каршы кую кебек мотивларны киң чагылдыра. Шул ук вакытта гаҗәеп җылы эчтәлекле лирик тасвирлар әсәрнең поэтик куәтен арттыра. Лирик геройның туган ягының җанга якын сурәтләре, аның сагышлы җирсү хисе, әнисе белән җылы әңгәмәләре, гамьсез балачак хатирәләре – болар һәм авторның үзенә мөнәсәбәтлелеге анык тәгаенләнгән башка шундый сентименталь тезмәләр Тукай язмышы белән гаҗәеп тыгыз бәйләнеп-үрелеп киләләр, рәсми схематиклыкның тоныкланып калуына ярдәм итәләр.

Шул рәвешле, 1930 елларда бер төркем әдипләр, мәҗбүри тагылган иҗат принципларыннан читкә китү омтылышы белән, татар поэмасы үсешендә яңа тенденцияләргә нигез салалар. Жанр яңарышы лириклаштыру, милли традицияләргә мөрәҗәгать итү, текстны мәгънә катламнары, шартлылык, киная һ. б. алымнар ярдәмендә катлауландыру кебек юнәлешләрдә бара. Бу эзләнүләр жанр поэтикасында да чагылыш таба: 1920 еллар лиро-эпикасында әйдәп барган публицистик пафос, агитация рухы һәм риторика салмак интонация белән алмашына, авангард эзләнүләр сирәгәеп, традицион шигырь формасына өстенлек бирелә башлый.

Әдәбият

1. *Галимуллин Ф.Г.* Эстетика һәм социологизм: 20–30 нчы еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәте. Казан: Мәгариф, 1998. 223 б.

2. *Галиуллин Т.Н.* Роль Такташа в становлении социалистического реализма в татарской поэзии // Хади Такташ – певец эпохи: (Материалы науч. конф.). Казань, 1982. С. 47–52.

3. *Җәлил М.* Әсәрләр: 5 томда. 3 т.: шигырьләр, поэмалар, тәрҗемәләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 368 б.

4. *Загидуллина Д.Ф.* Модернизм в татарской литературе первой трети XX века. Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. 307 с.

5. *Ибрагимов М.И.* Творчество Х. Такташа в контексте татарской и русской поэзии 1910–1920-х гг.: проблемы поэтики // Научный Татарстан. 2011. № 1. С. 164–172.

6. *Такташ Һ.* Әсәрләр: 3 томда. 1 т.: шигырьләр һәм поэмалар. Төзәт. һәм тулыл. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 367 б.

7. *Туфан Х.* Әсәрләр: 5 томда. 1 т.: шигырьләр, поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 479 б.

8. *Фәйзи Ә.* Флейталар: шигырьләр, җырлар, поэмалар, балладалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 320 б.

9. *Фәйзи Ә.* Сайланма әсәрләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 431 б.

10. *Хәбетдинова М.М.* Һ. Такташ иҗатында табигать // Һ. Такташ: тәрҗәмәи хәле, истәлекләр, әсәрләр, анализ үрнәкләре, дәрес эшкәртмәләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. Б. 220–224.

11. *Хәким С.* Сайланма әсәрләр: 2 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 2 т. 328 б.

Надыршина Ләйсән Рәдиф кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге өлкән фәнни хезмәткәре

Надыршина Лейсан Радифовна,
доктор филологических наук, старший научный сотрудник Центра письменного наследия Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

leysan_tatar@mail.ru